

λου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' τοῦ Τρανοῦ. Ἐν γένει αἱ ἑλληρωσσιακαὶ ἐκκλησιαστικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον καὶ δέκατον ἑβδομον αἰ. εἶναι πολὺ τιμητικαὶ διὰ τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ ὁσημέραι προοδεύουσα λεπτομερεστέρα ἔρευνα δεικνύει πόσον εὐεργετικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις αὕτη διὰ τὴν Ρωσσίαν.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἡ ἔργασία τοῦ κ. Παπαμιχαήλ ὑπῆρξε σπουδαιοτάτη. Εἰς μακρὰν σειρὰν ἐτῶν συνεκέντρωνε πλούσιον ὕλικὸν ἀπὸ ρωσσιακὰς πρὸ πάντων πηγὰς—εἶναι ρωσσομαθῆς ὁ κ. Παπαμιχαήλ,—καὶ ἔγραψε πολῦτιμον βιβλίον, τὸ ὁποῖον δὲν ἔδειξε μόνον τὴν ἀξίαν ἐνὸς δαιμονίου Ἑλληνοῦ, τοῦ Μαξίμου, ἀλλὰ θὰ εἶναι χρήσιμον καὶ διὰ τὴν μελέτην καθόλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ρωσσίας, ὁ ὁποῖος ὑπηρετήσε καὶ ἐκεῖ τὸν πολιτισμὸν διὰ τὰ ἔξοντωθῆ τελικῶς κατὰ μογγολικὸν τρόπον.

Περὶ οὐδενὸς ἄλλου Ἑλληνοῦ τῶν νεωτέρων χρόνων—πλὴν ἴσως τοῦ Κοραῆ—ἔγραφη τόσον ἀκριβῆς καὶ λεπτομερῆς μελέτη, ὅπως εἶναι ἡ περὶ Μαξίμου τοῦ κ. Παπαμιχαήλ. Ἄς εὐχηθῶμεν νὰ μιμηθοῦν τὸ παράδειγμά του καὶ ἄλλοι νεώτεροι Ἑλληνες ἱστορικοί.

K. AMANTOS

1. J. Scharf, *Zur Echtheitsfrage der Manichäerbücher des Pftius*. «Byzantinische Zeitschrift» 44, 1951, 487-494.
2. Y. Dujcev, *Au lendemain de la conversion du peuple bulgare. L'épître de Photius*, «Mélanges de science religieuse» 8, 1951, 211-226.
3. A. Severyns, *Aréthas et le Venetus d'Homère*. «Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques» 37, 1951, 279-306.

Τὸ θέμα «Φώτιος» ἐξελισσεται βαθμιαίως ὡς τὸ κύριον θέμα τῶν βυζαντινῶν μελετῶν τῆς ἐποχῆς μας. Παραλλήλως πρὸς τὴν λαμπρὰν πρωτοβουλίαν τοῦ καθολικοῦ ἱερέως Fr. Dvorník, ὅστις ἐπανεξήτασε ὀλόκληρον τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ Φωτίου καὶ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ «ἀντικρούων», ὅπως ἐλέχθη, «δύο καρδιναλίου (τὸν Baronius καὶ τὸν Hergegnroether) ἀποκατέστησε ἓνα πατριάρχη», σειρὰ ὅλη νέων δημοσιευμάτων ἀναφέρεται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς τὸν Φώτιον.

1. Εἰς μίαν ἀπὸ τὰς συνήθεις φωτεινὰς συλλήψεις του ὁ Βέλγος βυζαντινολόγος H. Grégoire ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν εἰς Φώτιον

ἀποδιδόμενων τεσσάρων βιβλίων «*Περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως*» καὶ ὑπεστήριξε ὅτι ἔργον τοῦ Φωτίου εἶναι μόνον τὸ τέταρτον καὶ τελευταῖον ἐξ αὐτῶν· τὸ πρῶτον εἶναι ἀκριτος διασκευὴ ἔργου Πέτρου τοῦ ἐκ Σικελίας, τὸ δὲ δεύτερον καὶ τρίτον ἀπέχουσι πολὺ ἀπὸ ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι, ἂν ἦσαν πράγματι, ἔργα τοῦ Φωτίου. Ὁ Scharf θέτει τὸ πρόβλημα ἐπὶ βάσεων κυρίως φιλολογικῶν καὶ ἀποδεικνύει, ἄνευ ἀμφιβολίας νομίζω, ὅτι ἔργον τοῦ Φωτίου δὲν εἶναι μόνον τὸ τέταρτον ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὸ δεύτερον καὶ τρίτον ἐκ τῶν βιβλίων αὐτῶν. Διὰ τῆς διαπιστώσεως αὐτῆς, στηριζομένης ἐπὶ πλουσίας φιλολογικοῦ χαρακτήρος ἐπιχειρηματολογίας, ἔχομεν τὴν δυνατότητα νὰ ἴδωμεν πῶς ὁ Φώτιος ἔβλεπεν ἐξ ἀποστάσεως χρονικῆς τὸ ἴδιόν του ἔργον, διότι τὸ τέταρτον βιβλίον ἀποτελεῖ μεταγενεστέραν ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Φωτίου περίληψιν τῶν εἰς προγενεστέραν ἐποχὴν γραφέντων ὑπὸ τοῦ ἴδιου δύο ἄλλων βιβλίων—τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου—περὶ τῶν Μανιχαίων. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Scharf εἶναι, νομίζω, καλῶς θεμελιωμένον, διότι ὁ Φώτιος εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον ὁμιλεῖ περὶ ἀνασυνθέσεως ἄλλης ἐπὶ τοῦ ἴδιου θέματος ἐργασίας του, τὰ δὲ δύο ἄλλα βιβλία—δευτέρον καὶ τρίτον—ἔχουν τοιαύτην ἐσωτερικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ τέταρτον, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία περὶ τῆς σχέσεώς των. Μὲ τὸ πρῶτον βιβλίον βεβαίως τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά, ὁ ἴδιος δὲ ὁ Scharf δὲν εἶναι βέβαιος περὶ τῆς γνησιότητός του. Τὰ ὑπὲρ τοῦ Φωτίου ὡς συγγραφέως παρεχόμενα ἐπιχειρήματα εἶναι ἀτελῆ· αἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ καὶ τῶν τριῶν ἄλλων εἶναι πολὺ περιορισμένα· αἱ δὲ ἀπόψεις τοῦ Grégoire στηρίζονται ἐπὶ εὐρείας ἱστορικῆς καὶ θεολογικῆς βάσεως, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ ἀντικρουσθοῦν ἀπὸ μερικὰς δευτερευούσης σημασίας φιλολογικὰς διαπιστώσεις. Οὕτω, τοῦλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, ὁ μὲν Grégoire διεπίστωσε ὅτι τὸ πρῶτον βιβλίον «*Περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως*» κακῶς ἀποδίδεται εἰς Φώτιον, ὁ δὲ Scharf ἀπέδειξε ὅτι ἡ παράδοσις ἔχει ὀρθῶς ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δεύτερον καὶ εἰς τὸ τρίτον. Αἱ ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις του ἀποτελοῦν χρήσιμον συμβολὴν εἰς τὴν μελέτην τῆς συνθέσεως καὶ ἄλλων ἔργων τοῦ Φωτίου. Ἡ μόνη ἐπιφύλαξις ἢ ὅποια εἶναι δυνατόν νὰ προβληθῇ εἶναι ὅτι καὶ ὁ Grégoire καὶ ὁ Scharf δὲν ἠσχολήθησαν μὲ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ ἔργου, ἢ ὅποια ἐνδεχομένως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμβάλῃ κατὰ τι. Ὅλοι οἱ κώδικες ἀποδίδουν ὅλα τὰ βιβλία εἰς τὸν Φώτιον. Τοῦτο δεόν νὰ ἐξετασθῇ λεπτομερῶς.

2. Ἡ ἐργασία τοῦ Dujcen περὶ τῆς πρώτης πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Βόριν-Μιχαὴλ ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου χωρίζεται εἰς δύο μέρη· τὸ πρῶτον εἶναι ἀνάλυσις τοῦ διεξοδικοῦ αὐτοῦ κειμένου, τὸ δὲ δεύτερον ἐκτίμησις τῆς ἀπηχίσεως τὴν ὁποίαν ἔσχε τοῦτο ἐν Βουλγαρίᾳ. Ἡ ἀνάλυσις εἶναι σύντομος ἀλλὰ πολὺ καλὴ μὲ πλῆθος ἀξιολόγων παρατηρήσεων. Ἄτυ-

χῶς τὸ δεύτερον τμήμα εἶναι περισσότερον πολιτικὴ παρά ἐπιστήμη. Ὁ συγγραφεὺς διαπιστώνει ὅτι ὀλίγον ἔπειτα ἀπὸ τῆς ἀποστολῆς τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Μιχαήλ, ἡ ἀρτισύστατος ἐκκλησία τῶν Βουλγάρων ἐστράφη πρὸς τὴν Ρώμην καὶ διέκοψε τοὺς δεσμοὺς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὑπαίτιος ἦτο βεβαίως, κατὰ τὸν Dujcen, ἡ Ὁρθόδοξος οἰκουμενικὴ ἐκκλησία: Ὁ Μιχαήλ, συνεχίζει, δὲν ἱκανοποιήθη ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν, διότι ἦτο γεγραμμένη εἰς ὑψηλὸν θεολογικὸν ὕψος καὶ δὲν ἔλυε κἀνὲν ἀπὸ τὰ θεολογικὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα ἐτάρασσον τὴν Βουλγαρίαν. Ἐπὶ πλέον, τὸ σκάνδαλον τῆς καθαιρέσεως τοῦ Ἰγνατίου καὶ τῆς ἀντικανονικῆς ἐκλογῆς τοῦ Φωτίου εἶχεν ἤδη κλονίσει τὴν πίστιν τοῦ Μιχαήλ εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν. Τὸ δὲ σημαντικώτερον ἦτο ὅτι σύνδεσις τῆς ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας πρὸς τὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐσήμαινεν οὐσιαστικῶς κατάλυσιν τῆς πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἰδιομορφίας τοῦ ἔθνους τῶν Βουλγάρων. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς παράγοντας αὐτούς, ἡ καθολικὴ ἐκκλησία προσέφερε θετικὰς καὶ πρακτικὰς ἀποδείξεις εἰς τὸν Μιχαήλ, εἶχεν ἡγέτας ἀψόγου ἠθους καὶ ἐπὶ πλέον ἀνεγνώριζε καὶ ὑπεστήριζε τὴν ἰδιομορφίαν τοῦ ἔθνους τῶν Βουλγάρων.

Αἱ ἀπόψεις αὐταὶ εἶναι βεβαίως ἀφελεῖς, πρῶτον καὶ κύριον διότι ἡ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης στροφὴ τῆς νεοσυστάτου Βουλγαρικῆς ἐκκλησίας ἦτο σύντομος χρονικῶς, ταχέως δὲ αὐτὴ ἐπανῆλθεν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Οἰκουμενικῆς ἐκκλησίας. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι μόνον ἐπ' ὀλίγον εἶδεν ὁ Μιχαήλ τὴν ἀλήθειαν καὶ ὅτι τελικῶς ἡ ἐκκλησία του ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀπωλείας; Ὁ τρόπος σκέψεως τοῦ Dujcen εἶναι πολὺ σχηματικὸς, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ εἶναι ἀληθής: ὁ Μιχαήλ εὐρέθη, ἔπειτα ἀπὸ τὴν λῆψιν τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου, εἰς τὸ σταυροδρόμι τοῦ Ἡρακλέους: Ἡ ὁδὸς τῆς κακίας ἦτο ἡ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἢ ὁδὸς τῆς ἀρετῆς ἦτο ἡ πρὸς τὴν Ρώμην. Δι' ὃ καὶ τελικῶς ἐστράφη πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον. Ἡ ἱστορικὴ ὁμῶς ἐπιστήμη εἶναι κάτι διάφορον ἀπὸ τὴν πολιτικὴν αὐτὴν νοοτροπίαν τοῦ Dujcen, ὅστις, ἐπὶ πλέον, οὐδόπως χρησιμοποιοεῖ τὸ διεξοδικὸν κεφάλαιον «Nicolas, Photius and Boris» τοῦ Dvornik (The Photian Schism, σελ. 91 - 131), ὅπου ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα ἐξετάζονται μὲ ἀληθινὴν ἱστορικὴν συνείδησιν, ἐν πλήρει κατανοήσει τῆς πολυπλόκου μορφῆς των.

3. Ἡ νέα ἐργασία τοῦ ἐκλεκτοῦ μελετητοῦ τῆς «Χρηστομαθείας» τοῦ Πρόκλου Α. Severgyns ἐμμέσως μόνον συνδέεται πρὸς τὸν Φώτιον. Ἀλλὰ καὶ οὕτω δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος διὰ τοὺς μελετητὰς τοῦ Φωτίου: Ὅπως πειστικῶς ἀποδεικνύει ὁ συγγραφεὺς, ὁ πολυτιμότερος κώδιξ τοῦ Ὁμήρου Venetus A (καὶ αὐτὸς ἐπίσης, ὅπως τόσοι ἄλλοι πολῦτιμοι κώδικες, ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βησσαρίωνος) εἶναι ἔργον τοῦ Ἀρέθα. Ὁ Severgyns συνδέει τὰ εἰς τὸν κώδικα αὐτὸν ἀποσπάσματα ἐκ τῆς «Χρηστομαθείας» τοῦ Πρόκλου πρὸς τὴν περίληψιν τῆς ἰδίας αὐτῆς «Χρηστομαθείας» ὑπὸ τοῦ

Φωτίου εἰς τὴν «Βιβλιοθήκην», ἀκολούθως δὲ διὰ πλῆθος παλαιογραφικῶν τεκμηρίων (συνοδευομένων ἀπὸ φωτογραφίας κωδίκων τοῦ Ἀρέθθα) ἀνάγει τὸν Venetus A εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ σοφοῦ ἀρχιερέως τῆς Καισαρείας. Διὰ τῶν ἐργασιῶν του αὐτῶν ὁ Severigns προσέφερε νέα στοιχεῖα ἀποδεικνύοντα τὴν ἀμεσον σχέσιν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Ἀρέθθα. Ἡ προσωπικότης τοῦ μεγάλου πατριάρχου συνέβαλε σημαντικώτατα εἰς τὴν κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἀναγέννησιν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, ἐμπυχωτῆς τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ὁ Ἀρέθθας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Jean Ebersolt, Constantinople. Recueil d'études, d'Archéologie et d'Histoire. Préface de A. Grabar. Paris, 1951, I. pp. 160 ; II, pp. 128 ; III, pp. 7, avec planches et figures.

Ἡ βυζαντινὴ βιβλιογραφία ἐπλουτίσθη δι' ἑνὸς βιβλίου συνταχθέντος ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ebersolt, συγγραφέως σπουδαιοτάτων ἔργων, ὁ θάνατος τοῦ ὁποίου ἀφῆκε μέγα κενὸν εἰς τὴν ἐπιστήμην.

Ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ βιβλίου τούτου ὁ καθηγητῆς κ. Α. Grabar δηλοῖ ὅτι πρόκειται περὶ σειρᾶς ἀρθρῶν, ἅτινα, ὡς παρατηρεῖ, ἐν ᾧ δὲν στεροῦνται ἐπιστημονικῆς ἀξίας, ἐν τούτοις δὲν ἐφείλκυσαν δεόντως τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν διὰ τὸν λόγον ὅτι ἐδημοσιεύθησαν κεχωρισμένως εἰς διάφορα περιοδικά.

Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ ἀρθρῶν ἄλλα μὲν ἀνάγονται εἰς τὴν τέχνην, ἄλλα εἰς τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον τῶν Βυζαντινῶν, ἄλλα πραγματεύονται περὶ τῆς Βυζαντινῆς αὐτῆς καὶ τῶν βυζαντινῶν ἀνακτόρων, καὶ τέλος ἄλλα περιγράφουσι τοὺς ἀρχαίους ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἰδίως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀντικειμένων τῆς λατρείας, τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τῶν Βυζαντινῶν ὄλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

Εἰς τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον περιλαμβάνονται καὶ τρεῖς περιγραφικαὶ μελέται ἔργων τινῶν τέχνης, διατηρηθέντων ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ὁλόκληρον τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἐκ δύο τόμων καὶ ἑνὸς ἀρθρου εἰς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου τόμου. Ἐκαστον δὲ τῶν τριῶν τούτων μερῶν ἔχει ἰδιαιτέραν σελίδωσιν, καθιστῶσαν ὁπωσδήποτε δυσχερῆ τὴν χρῆσιν τοῦ βιβλίου.

Ὁ πρῶτος τόμος ὑπὸ τὸν τίτλον «Sanctuaires de Byzance» διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Τὸ πρῶτον τιτλοφορούμενον »Les anciens sanctuaires de Constantinople (σελ. 1 — 104) περιέχει τὰ ἑξῆς δέκα ἀρθρα: α') Ἁγία Σοφία, β') οἱ ναοὶ τοῦ μεγάλου Ἀνακτόρου, γ') ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, δ') ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Βλαχερνῶν, ε') ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἐν τοῖς